

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Όταν, ύστερα από τόσα χρόνια, ανταποκρινόμενος στο αίτημα παλιών φίλων/νέων εκδοτών, ξαναδιάβασα αυτά τα *Προλεγόμενα για τον χρόνο*, τα συναισθήματα που ένιωσα ήταν ποικίλα. Ήταν μαζί, είπα μέσα μου, ένα κείμενο πλούσιο και φτωχό, λόγιο και ατελές, μια «πολεμική μηχανή» εξοπλισμένη και ηττημένη. Άξιζε άραγε τον κόπο να το ξαναδημοσιεύσω; Άξιζε, απάντησα, αν κατορθώσω ν' αποδείξω, πρώτ' απ' όλα σε μένα τον ίδιο (όσο και στους εκδότες που μου το ζητούσαν, με κάποια μακροθυμία, πιστεύω) πως οι θεωρητικοί περιορισμοί αυτού του κειμένου είναι και ανοίγματα ή, καλύτερα, ότι ακριβώς ο αλλοτινός θεωρητικός περιορισμός μπορεί να επιτρέψει το άνοιγμα νέων προοπτικών σήμερα. Γι' αυτό εισάγω τη νέα έκδοση των *Προλεγόμενων* μ' έναν αυτοκριτικό στοχασμό: ίσως μπορέσει να μας βοηθήσει να ερμηνεύσουμε αυτό το παμπάλαιο κείμενο σε μια ομιλούμενη γλώσσα. Άλλοι θα λέγανε: σε μια επαναστατική διάλεκτο της μετανεωτερικότητας.

Πρώτα απ' όλα, ένα πλούσιο κείμενο. Αν και γράφτηκε στη φυλακή μεταξύ 1980 και 1981, είναι εξαιρετικά *branché*, συνδεδεμένο δηλαδή με μια σύγχρονή του διεθνή φιλολογία η οποία ακριβώς εκείνα τα χρόνια διερωτόταν για την κρίση της προϊούσας και προοδευτικής αντίληψης του χρόνου, και –ταυτόχρονα– είναι ένα κείμενο βγαλμένο μέσα από τα προβλήματα του κινήματος και άρα συνυφασμένο με την κρίση και την ανασύνταξη των προσδοκιών του και των επαναστατικών επιθυμιών του. Την εποχή εκείνη, το ζήτημα ήταν να κατανοήσουμε γιατί η χρονική γραμμικότητα της σοσιαλιστικής προοπτικής είχε περιέλθει σε κρίση και πώς, στο πλαίσιο της μεταμοντέρνας κρίσης, η κομμουνιστική *όρεξη* [cupiditas] (και ο «δυστοπικός» προσδιορισμός της) ήταν δυνατόν να τεθεί σε νέες βάσεις. Παρά τη

στρατιωτική ήττα στην Ιταλία και παρά την οριστική κατάρρευση του σοσιαλιστικού συστήματος παγκοσμίως, η γραμμή έρευνας του κινήματος στο «εργαστήρι Ιταλία» δεν είχε ακόμα διαρραγεί. Έτσι, ό,τι από την πολιτισμική συζήτηση πάνω στην έννοια του χρόνου έφτανε, απέξω, στη φυλακή (τα κείμενα της κρίσης του γαλλικού στρουκτουραλιστικού μαρξισμού, το περιοδικό *Libre* και τα κείμενα της αμερικανικής μαρξιστικής συζήτησης που θα έβρισκαν την κατάληξή τους στο *Μεταμοντέρνο* του Φρέντρικ Τζέημσον λίγα χρόνια αργότερα, καθώς και η εξαιρετική συμβολή του Πριγκοζίν και της Ιζαμπέλ Στέντζερς σ' αυτή τη συζήτηση) εδώ συνεχιζόταν και το ζούσαμε μέσα σε ένα ακόμη συνεπές σχέδιο έρευνας του κινήματος. Μέσα στο «εργαστήρι Ιταλία».

Αλλά τι σημαίνει «εργαστήρι Ιταλία»; Σημαίνει εργαστήρι θεωρητικής επεξεργασίας μέσα στους αγώνες, δηλαδή μέσα στις ανατρεπτικές συμπεριφορές των μαζών των εργαζομένων. Φυσικά, δεδομένου ότι οι εργαζόμενοι βρίσκονται σε μια ολοένα στενότερη σχέση με το κεφάλαιο (και με τις μηχανές και τις επιθυμίες που το απαρτίζουν), η κατανόηση αυτών των αγώνων, όταν είναι οξεία, περιγράφει και την κίνηση του κεφαλαίου – *acutissime*, λέγανε κάποτε. Όντως, μια απίστευτη ικανότητα πρόβλεψης στην κατανόηση της καπιταλιστικής εξέλιξης είχε τότε συσσωρευτεί στην ανταγωνιστική γνώση. Στο «εργαστήρι Ιταλία» τελειοποιήθηκαν γνώσεις σχετικά με τη μεταφορντιστική μετάβαση της βιομηχανίας, επισπεύσθηκε η προσμονή της πληροφορικής επανάστασης και των κοινωνικών επιπτώσεών της, κατανοήθηκε εκ των προτέρων η μετάβαση στην κοινωνία των υπηρεσιών, στην παραγωγική αποκέντρωση, και αναπτύχθηκε το σχήμα της «άυλης εργασίας» ως ηγεμονικής παραγωγικής λειτουργίας του επερχόμενου καπιταλισμού. Αλλά συγχρόνως, και με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, αναλύθηκαν οι νέες κοινωνικές συμπεριφορές των παραγωγικών δυνάμεων, ορίστηκαν ο «κοινωνικός εργάτης» και η «μαζική διανοητικότητα» – οριστικές κατακτήσεις που καλλιεργήθηκαν στους κόλπους του ιταλικού εργαστηρίου προκειμένου στη συνέχεια να ελεγχθούν και να

θεωρητικοποιηθούν σε διεθνές επίπεδο. Η δύναμη των αγώνων είναι πάντα ένα πλεόνασμα κριτικής ευφυΐας: το «εργαστήρι Ιταλία» υπήρξε, από τις αρχές της δεκαετίας του '60 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '70, αυτός ο προνομιακός τόπος.

Επιμένω: το «εργαστήρι Ιταλία» υπήρξε εκείνα τα χρόνια το σημαντικότερο απ' όλα όσα είχε εγκαθιδρύσει στον κόσμο η εργατική και ανατρεπτική οπτική. Αν λάβετε υπόψη συγγραφείς, οπωσδήποτε εξαιρετικά σημαντικούς, που εκείνη την περίοδο έδωσαν ό,τι καλύτερο είχαν να δώσουν, όπως ο Κλάους Όφφε και ο Τζέιμς Ο'Κόνορ, οι αναλύσεις τους στερούνταν πάντοτε εκείνο τον «δεύτερο παράγοντα» (αλλά, από οντολογική άποψη, «πρώτο παράγοντα») που είναι η εργατική τάξη και γενικά το σύνολο της παραγωγικής εργασίας: έτσι που οι αναλύσεις τους, όταν εξετάζονται συνολικά, αποδεικνύονται φοβερά μυωπικές μπροστά στη νέα διαμόρφωση της παραγωγικής υποκειμενικότητας. Λοιπόν, μόνο *chez nous*, σ' αυτά εδώ τα *Προλεγόμενα*, καθώς επίσης –και προπαντός– και σε άλλα μικρά και μεγάλα κείμενα πολλών αγωνιστών του «εργαστηρίου» της εποχής, η νέα υποκειμενική πραγματικότητα του κοινωνικού εργάτη, του άυλου, μαζικού διανοούμενου, πρόβαλλε από την ανάλυση ως το νέο σημείο αναφοράς της υλιστικής ανάλυσης, του ανταγωνιστικού σχεδίου.

Εκείνο που δεν καταλαβαίνω ακόμη και σήμερα είναι πώς στάθηκε δυνατό, με τη μικροψυχία των διανοουμένων, την προδοσία των πολιτικών, τις αυτοκαταστροφικές τάσεις των εκδοτών (κείμενα όπως τα *Προλεγόμενα* στάλθηκαν αμέσως για πολτοποίηση), να αποκηρυχθεί το «εργαστήρι Ιταλία» ή, καλύτερα, η δύναμη των θεωρητικών του αποτελεσμάτων, παραμορφωμένη σε μια λυπηρή εικόνα, να επιτραπεί να εκφράζεται, σχεδόν αποκλειστικά, για πολλά χρόνια, από τις «Εκθέσεις Censis», του Ιδρύματος Κοινωνικών Ερευνών. Εξουδετερωμένο, ευνουχισμένο, εκχυδαϊσμένο από μια πολιτική κοινωνιολογία που παρωδούσε τη φιλολογία των δημοσκοπήσεων. Αυτή η λογοκρισία διαρκεί μέχρι σήμερα. Μπορεί να περάσαμε από την Πρώτη στη Δεύτερη Δημοκρατία, αλλά τα επα-

κόλουθα της διανοητικής διαφθοράς, πολύ σοβαρότερα, κατά τη γνώμη μου, από εκείνα τα «οφθαλμοφανή» του μισοσοσιαλιστικού, συντεχνιακού καθεστώτος των κομμμάτων, δεν διορθώθηκαν. Μακριά από μένα ο πειρασμός να ζητήσω από τους δικαστές της Δημοκρατίας ν' ασχοληθούν μ' αυτά, προσθέτοντας τη μια καταστροφή στην άλλη. Κάτι όμως πρέπει να ξαναβρεθεί: η πνευματική εντιμότητα. Κάπου πρέπει οπωσδήποτε να υπάρχει...

Τώρα, ο πλούτος των *Προλεγόμενων για τον χρόνο* συνίσταται απλώς στο ότι είναι η σύνοψη όσων σκεφτόταν το επαναστατικό κίνημα του τέλους της δεκαετίας του '70 για τον μετασχηματισμό του χρόνου της εκμετάλλευσης (η οποία δεν μπορούσε πια ν' αναχθεί σ' ένα μέτρο βασισμένο στον χρόνο της αξίας χρήσης, αλλά) που θα κατέληγε στις μορφές της νέας εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης, στη νέα οργάνωση της κοινωνικής χρονικότητας. Οι κατηγορίες άλλαζαν, η εμπειρία της ζωής άλλαζε, η φύση της εργασίας άλλαζε, το ποιον της εκμετάλλευσης άλλαζε, το επαναστατικό εγχείρημα άλλαζε, ο κόσμος και οι εναλλακτικές του άλλαζαν. Γύρω από αυτή την αλλαγή πρόβαλλε το θεωρητικό πρόβλημα και αναλύονταν, αρνητικά και θετικά, οι συστοιχίες της νέας χρονικότητας, μέσα σ' ένα πλαίσιο το οποίο έθετε τον ανταγωνισμό ως βασικό κλειδί κατανόησης των υποκειμενικοτήτων, των θεσμών και των συνολικών δομών που επηρέαζε ο μετασχηματισμός. Και ο χρόνος που χαρακτήριζε τη νέα εργατική δύναμη, καθώς συγκροτούταν, υποδεικνυόταν ως χρόνος συγκρότησης της ελευθερίας. Ένας συστατικός χρόνος, εντός του οποίου τα αναλυτικά στοιχεία διαχωρισμού και καταστροφής της μορφής της ζωής συγκρούονταν κατά μέτωπο – αν η αναλυτική του κεφαλαίου ερχόταν αντιμέτωπη με τη συστατική διαδικασία του προλεταριάτου, τώρα η αναλυτική του κεφαλαίου αντικρουόταν από έναν «άλλο χρόνο», που εδραζόταν στη συστατική εμπειρία των νέων κινήματων. Αυτά οικειοποιούνταν εκ νέου τη λογική (του παραλόγου) της ανάπτυξης. Πάνω σε νέες διαστάσεις. Πόσα πράγματα, τα οποία σήμερα διακρίνουμε καθαρά, ήταν στο ημίφως των *Προλεγόμενων*, όχι μόνο ειπωμένα (το άυλο, η συνερ-

γασία, η μαζική διανοητικότητα της εργασίας κ.ο.κ.), αλλά και δομημένα: σαν κάτι άλλο, σαν ανταγωνισμός, σαν μελλοντική συνθήκη της ταξικής πάλης. Σήμερα, εκείνο το μέλλον είναι παρόν. Αλλά το «εργαστήρι Ιταλία» τέλειωσε. Δύο μεγάλα μοντέλα κυριαρχούν στον κόσμο: το μοντέλο της (αναρχικά μηχανοργανωμένης και αγρίως φιλελευθεροποιημένης) κοινωνίας των υπηρεσιών των αγγλοσαξονικών χωρών που πέρασαν από τη νεοφιλελεύθερη θεραπεία· και το «πληροφορικο-βιομηχανικό» μοντέλο το οποίο, από την Ιαπωνία ίσαμε τη Γερμανία, προσπαθεί να μολιάσει τον νεοφιλελευθερισμό με κάποια φορντική κοινωνική ισορροπία. Η Ιταλία και το δικό της μοντέλο, *faute de mieux*, προσεγγίζει όλο και περισσότερο εκείνη την καρικατούρα του αμερικανικού μοντέλου που αναπτύσσουν οι χώρες της νοτιανατολικής Ασίας (και πλέον, ολοένα περισσότερο, και της Λατινικής Αμερικής). Στην Ιταλία, με την εξαφάνιση του συσχετισμού δυνάμεων που ορίζουν την καπιταλιστική ανάπτυξη όταν η εργατική τάξη εκπροσωπείται πολιτικά, μια νικηφόρα ψευδο-σοσιαλδημοκρατία πασχίζει να κάνει να ξεχαστούν διά της βίας οι εμπειρίες του «εργαστηρίου Ιταλία». Μόνο που αυτές, για την ώρα, σίγουρα δεν έχουν ηττηθεί – ίσως γιατί είναι ισχυρότερες από τον έλεγχο που τους επιβάλλει η πολιτική-τυπική οργάνωση της εξουσίας, και δίχως άλλο γιατί εκτείνονται πέρα από τον χρόνο του κεφαλαίου.

Με μια κάποια σαφήνεια (και ίσως με περισσή ανυπομονησία σε σχέση με τους όρους ενός μελλοντικού σχεδιασμού), αυτά τα πράγματα είχαν ειπωθεί στα *Προλεγόμενα*. Εν πάση περιπτώσει, αυτό είναι που δίνει στο κείμενο τον πλούτο του.

Αλλά, όπως λέγαμε στην αρχή, αυτό το κείμενο είναι και ατελές. Όχι τόσο στον τρόπο έκθεσής του, όσο από την άποψη της θεωρητικής του εξέλιξης. Ασφαλώς, ένα μέρος αυτής της ατέλειας οφείλεται στην εμπειρική ιστορία του κειμένου. Είχα εργαστεί πάνω σε αυτό με μεγάλο κόπο και του είχα αφιερώσει πολύ χρόνο στις διάφορες «ειδικές φυλακές» όπου βρέθηκα εκείνα τα χρόνια, μεταξύ 1980 και 1981. Ρώμη, Φοσομπρόνε, Πάλμι, Τράνι. Σ' αυτή την τελευταία φυ-

λακή, στη διάρκεια μιας εξέγερσης που υπέστη άγρια καταστολή, όλα τα τετράδια με τις σημειώσεις μου, χωρίς κανέναν άλλο λόγο πέρα από την εκδικητική διάθεση ενός όχλου δειλών και αδαών δεσμοφυλάκων (που εντούτοις καλύπτεται από εισαγγελείς οι οποίοι μέχρι σήμερα θεωρούνται ήρωες και γενναίοφρονες), καταστράφηκαν μέσα στα κάτουρα και τη φωτιά των καταπιεστών. Τότε, έχοντας χάσει τα πάντα, μεταφέρθηκα ξανά στην ειδική πτέρυγα της Ρεμπίμπια, στη Ρώμη. Εκεί, χωρίς άλλες σημειώσεις εκτός απ' όσες είχα συγκρατήσει στο μυαλό μου, έγραψα τα *Προλεγόμενα*. Κινδύνεψαν κι αυτά να τα κατουρήσουν και να τα κάψουν εκείνη την περίοδο των συγκρούσεων στις φυλακές· δεν συνέβη, ποιος ξέρει γιατί! Δεν θέλω όμως να μιλήσω για την εμπειρική ιστορία του κειμένου για να μετριάσω τις αμέλειες, πόσο μάλλον για να τις δικαιολογήσω. Η ατέλεια του κειμένου είναι θεωρητική.

Σε τι συνίσταται; Συνίσταται στην ακαμψία των χρονικών *τόπων* που ορίζει. Βεβαίως, ο ορισμός του γενικού *τόπου*, της «πραγματικής υπαγωγής», του «μεταμοντέρνου», όπως θα λέγαμε σήμερα, ήταν ορθός. Αλλά η ακαμψία της ανταγωνιστικής ανάπτυξης των δύο τάσεων της χρονικότητας (της καπιταλιστικής και της εργατικής) μετέτρεπε τον ανταγωνισμό σε «ανάσχεση» της έρευνας. Η έγνοια μου ήταν προφανώς με ποιον τρόπο θα εξάλειφα κάθε δυνατότητα διαλεκτικής ανάκτησης του ανταγωνισμού, με ποιον τρόπο θα εδραίωνα την αντίθεση των δύο χρονικοτήτων αποβλέποντας στη ρήξη με κάθε ενδεχόμενο «συνθετικής» και «εξιδανικευτικής», ρεφορμιστικής ανάκτησης της ανάλυσης της χρονικότητας. Αλλά το αποτέλεσμα γινόταν «υστερικό», και είχε ως συνέπεια την ανάσχεση της έρευνας: πράγματι, πώς θα ήταν δυνατό ν' ανοίξουμε και πάλι, με τρόπο συγκεκριμένο, τη ριζική *διαφορά* της υποκειμενικής και συστατικής χρονικότητας, απ' ης στιγμής οριζόταν αυτή σαν να βρίσκεται σε ένα είδος *συμμετρίας* με την αναλυτική χρονικότητα του κεφαλαίου; Μάλιστα –και το έλεγα αυτό στην ίδια την έρευνά μου τα αμέσως επόμενα χρόνια (ιδίως στο *Fabbriche del soggetto* [Εργοστάσια του υποκειμένου])–, το μοναδικό άνοιγμα που απέμενε στο σημείο αυτό ήταν φορ-

τισμένο με ηθικούς όρους. Με αυτό θέλω να πω ότι, στα *Προλεγόμενα*, όποιες κι αν ήταν οι προθέσεις μου και ο τόνος της σκέψης μου, ίσως να μαϊμούδιζα τη στάση της *αρνητικής διαλεκτικής*, ένα είδος αντεστραμμένου χαϊντεγκεριανισμού όπου η συστατική χρονικότητα γίνεται *ποίηση* – αν όχι αισθητική, σίγουρα φτωχά ηθική. Η οντολογική εμπάθυνση στην υποκειμενική χρονικότητα των μαζών ανακοπτόταν τη στιγμή ακριβώς που οριζόταν ο *τόπος* της. Πώς εξηγείται αυτή η παρέκκλιση; Ίσως ήταν μια περίοδος που χρειαζόταν περισσή ηθική για ν' αντισταθεί κανείς στο αποκορύφωμα της ήττας και της πολτοποίησης κάθε συλλογικής αγωνιστικής λογικής.

Αλλά δεν είναι υπερβολικό να διακηρύσσεις την ανακοπή της έρευνας όταν, όπως υπογραμμίστηκε πιο πάνω, ουσιαστικά στοιχεία στη νέα φαινομενολογία της εργασίας είχαν κατανοηθεί ή προβλεφθεί; Πώς, όμως, είχε γίνει αυτό; Σ' ένα είδος συμμετρίας με την ανάπτυξη της χρονικότητας του κεφαλαίου. Επέμενα να επαναλαμβάνω ότι η καπιταλιστική χρονικότητα είναι καταστρεπτική, ενώ η προλεταριακή συστατική – αλλά δεν το αποδείκνυα παρά μόνο αφηρημένα, όπως μιλά κανείς για μια ιδέα του λόγου αντί να κατασκευάζει, υλιστικά, ένα «κοινό όνομα», δηλαδή μια κοινότητα συστατικών εμπειριών. Ο *τόπος* είχε ταυτοποιηθεί σε μια θεμελιώδη οντολογία, αλλά του έλειπε ένα *τέλος*. Υπήρχε το πλαίσιο, αλλά δεν υπήρχε η μορφή που ζωντανεύει κάθε αναπαράσταση. Υπήρχε μια γεωλογία των χρονικοτήτων, αλλά δεν υπήρχε μια γενεαλογία της μαζικής υποκειμενικότητας. Από αυτό προέκυπτε ότι οι ίδιες οι νέες μορφές εργασίας που αναγνωρίζονταν, από τον «κοινωνικό εργάτη» μέχρι τη «μαζική διανοητικότητα», κινδύνευαν από την κοινωνιολογική ισοπέδωση, τον ποσοτικό προσδιορισμό – δεν ήταν σε θέση να προβληθούν ως νέο παράδειγμα υποκειμενικότητας.

Ανακοπή της έρευνας, λοιπόν. Αλλά, αναρωτιόμαστε από την αρχή κιόλας, αυτή η ειδική ανακοπή δεν έπαιξε έναν θετικό ρόλο, σε τελευταία ανάλυση, δεν άνοιξε έναν νέο δρόμο αναζήτησης;

Σε ό,τι με αφορά, η απάντηση δεν μπορεί παρά να είναι θετική. Προσωπικά, στα χρόνια που ακολούθησαν αυτή την έρευνα, και

προπαντός μετά τη σύνταξη εκείνου του συμπληρώματος που ήταν οι *Fabbriche del soggetto*, ακριβώς αυτή η προβληματικότητα που είναι εγγενής στον ορισμό του *τόπου* της «πραγματικής υπαγωγής» (ή του μεταμοντέρνου) κινεί, από τη μια πλευρά, τις έρευνες που εκτείνονται από το *Fine secolo* [Τέλος αιώνα] μέχρι το *Il potere costituente* [Η συντακτική εξουσία] και από το *Il lavoro di Dioniso* [Η εργασία του Διονύσου] μέχρι την *Αυτοκρατορία*, και από την άλλη, την ερευνητική εργασία για τη νέα τεχνική και πολιτική σύνθεση του προλεταριάτου που διεξήχθη ουσιαστικά γύρω από το περιοδικό *Futur Antérieur*.

Καθεμιά από αυτές τις έρευνες σκάβει όλο και πιο βαθιά στην οντολογική ριζοσπαστικότητα του συστατικού χρόνου, την κάνει να ζει παραγωγικά εντός της βιοπολιτικής, ανασυνθέτει εγκέφαλο και αίσθημα στην παραγωγικότητα της μαζικής διανοητικότητας και, γενικά, στην επιθυμητική δραστηριότητα του προλεταριάτου στη μετανεωτερικότητα. Αυτό σημαίνει ότι κάνουν ολοένα βαθύτερη τη συγκρότηση του *τέλους* μέσα στον αναπροσδιορισμό του *τόπου*. Αυτό σημαίνει ότι ανοίγουν τον *τόπο* σε μια νέα «δημοσιότητα», που είναι δράση του πλήθους, διαπλοκή και επαλληλία κοινωνικών και πολιτικών αγώνων, οικονομικών αγώνων και αγώνων για τα δικαιώματα, και ηθικής ανατροπής.

Αλλά, μπορεί να αντιτείνει κάποιος, γιατί να περάσουμε μέσα από *εκείνη* την ανακοπή της έρευνας που εσύ ο ίδιος καταγγέλλεις, για να καταλήξουμε σ' αυτά τα συμπεράσματα; Γιατί να θέλεις να επιβάλεις τη δική σου προσωπική *Bildung* σε μια ερευνητική διαδικασία που έχει ανεξάρτητη λογική; Μη λέμε παραμύθια: η αντίρρηση είναι καθ' όλα ορθή, και δεν βρίσκω απάντηση. Με περισσότερη ταπεινοφροσύνη απ' όση συνηθίζω να επιδεικνύω, κατέφυγα εδώ στην προσωπική μου εμπειρία μου για να δικαιολογήσω ένα κείμενο του οποίου προσπαθώ να καταλάβω τη χρησιμότητα (εν όψει μιας επανέκδοσης που μου ζητήθηκε). Παραμένει γεγονός ότι κάθε θεωρητική εμπειρία έχει συλλογικές ρίζες και συγγένειες με το πνεύμα των καιρών. Όπως και ότι εκείνη η ανακοπή της έρευνας στα *Προλε-*

*γόμενα για τον χρόνο, που είναι τόσο προφανής και για μένα πολύ σοβαρή, αποτελεί ίσως την πιο ακραία περίπτωση μιας μεθόδου έρευνας και ενός πολιτικού σκεπτικού που είναι ζωντανά εδώ και μια τριακονταετία στην Ιταλία, και ίσως εξακολουθούν να είναι ακόμη παρόντα. Πρόκειται για τη λογική του «εργατισμού», δηλαδή του δημιουργικού μαρξισμού που ενέπνεε το «εργαστήρι Ιταλία» στο οποίο μεγαλώσαμε εγώ και μεγάλη μερίδα των συνομιλητών μου, και ο οποίος ακόμη εμπνέει όση αντίσταση απομένει ενάντια στη μεταμοντέρνα τυραννία (όχι μόνο στην Ιταλία, αλλά ολοένα περισσότερο στην Ευρώπη και αλλού). Τώρα, το πρόβλημά μου σήμερα είναι να δουλέψω (όχι τόσο για την καταγραφή της ανάσχεσης εκείνου του εργατισμού όσο) για τη διευρυμένη αναπαραγωγή της ισχύος του. Ο κριτικός μας στοχασμός για την αναγκαιότητα να συνταιριάσουμε μια θεματική του *τόπου* με τη θεματική του *τέλους*, πέρα από την καταγραμμένη ανάσχεση της θεματικής του εργατισμού, έχει επομένως γενική και επικαιρική αξία ως πρόταση. Πράγματι, εκείνα τα παλιά προβλήματα είναι τα ίδια με αυτά που τίθενται σήμερα από: (1) ό,τι απομένει από τον παλιό μαρξισμό, και (2), και απείρως σπουδαιότερο, ό,τι γεννιέται ξανά στο πεδίο της ταξικής πάλης. Θέλω να πω ότι μετά την ανάσχεση *εκείνη* ανοίγεται μια νέα εποχή. Και μέσα σε αυτή τη νέα εποχή οφείλουμε να κινηθούμε και να δομήσουμε συνειδητά τη νέα χρονικότητα. Η ένταση της ανάσχεσης κομματιάζεται, και αποκαλύπτει τη δύναμη που συγκρατούσε η ίδια αυτή ανάσχεση. *Σήμερα, λοιπόν, είναι δυνατόν να ανακατασκευάσουμε το «τέλος» μέσα σε εκείνο τον «τόπο» που εμφανιζόταν σαν ανάσχεση. Και, αν δεν είναι δυνατόν, είναι επιθυμητό. Υπάρχει διαφορά ανάμεσα στο δυνατό και το επιθυμητό; Πώς να τη μετρήσουμε αν δεν τη διανύσουμε;**

Αυτή η διαδρομή είναι χρονική. Είναι ένας ασυνεχής χώρος ο οποίος διανύεται σε μια χρονική διάρκεια που απώλεσε κάθε μέτρο, γιατί μόνο ο γραμμικός χώρος μπορεί να μετρηθεί από τον χρόνο. Αντιθέτως, αυτός ο χώρος κι αυτός ο χρόνος είναι γεμάτοι λακκούβες, φαράγγια, ανισόπεδες διαβάσεις, που η εξουσία δεν είναι ικανή να διερευνησει: κρύβουν μέσα τους μιαν ασύλληπτη ζωτική δύνα-

μη. Η οποία φτιάχεται. Μετά τη συμμετρική ανάσχεση διαιρεμένων διαλεκτικών χρονικοτήτων, υπάρχει η ασυμμετρία μιας ζωής που φτιάχεται. Για ν' αστειευτούμε: «Haec ergo coelestis civitas dum perigrinatur in terra, ex omnibus gentibus cives evocat atque in omnibus linguis peregrinam colligit societatem...» (Αυγουστίνος Ιπώνος, *Η πολιτεία του Θεού*, Βιβλίο XIX, κεφ. XVII: «Όσο αυτή η Επουράνια Πολιτεία βρίσκεται σε προσκόνημα επί Γης, καλεί όλους τους λαούς, κι έτσι φτιάχνει μια πόλη ξένων, όπου μιλιούνται όλες οι γλώσσες...»). Μα το καλαμπούρι είναι σχετικό: κάντε να ξαναζήσει η λογική του Βιτγκενστάιν στη γλώσσα του *Οδυσσέα* του Τζόυς και θα έχετε το ίδιο αποτέλεσμα. Η νέα χρονικότητα δεν είναι εδώ λοιπόν «άλλη», αλλά απλούστατα η ίδια. Οι δύο χρονικές σειρές που περιγράφουν τα *Προλεγόμενα* συνιστούν ένα εκρηκτικό παράδοξο: όταν ζούμε, παραμένει μονάχα η μια από τις δύο σειρές. Αυτονομημένη. Ο Μπένγιαμιν μάς ενδιαφέρει σήμερα γιατί κάνει να εκρήγνυται εκείνη η ανάσχεση. Ο Φουκώ μάς ενδιαφέρει σήμερα γιατί αποπειράται να φέρει στη ζωή την εικονική του εξουσία χωρίς να χρειάζεται να την αντιπαραβάλλει με οτιδήποτε. Ο Ντελέζ κι ο Γκουατταρί μάς αρέσουν γιατί βυθίζουν τη χρονικότητα στην αυτονομία χιλίων επιπέδων δημιουργικότητας.

Όλα αυτά εντάσσονται στη μεγάλη υλιστική παράδοση που πάει από τον Μακιαβέλι στον Σπινόζα και στον Μαρξ και η οποία μας αφηγείται ένα μόνο πράγμα: η επιθυμία απελευθέρωσης έχει μια δική της, μη αναγώγιμη οντολογική λογική. Η εμμένεια είναι αυτό το βασίλειο δυνατοτήτων. Ένα τέλος όχι κλασικό, αλλά του Διαφωτισμού· όχι της Αναγέννησης, αλλά του μπαρόκ· όχι μοντέρνο, αλλά μεταμοντέρνο. Ένα τέλος το οποίο κυριολεκτικά αναστατώνει τον τόπο πάνω στον οποίο αποτυπώνεται. Και ό,τι το περιβάλλει διαλύεται στο μη πραγματικό.

Αν στα *Προλεγόμενα* που παρουσιάζουμε εδώ υπήρξε συνεπώς μια ανάσχεση της έρευνας, αυτό ήταν κατά κάποιον τρόπο αναγκαίο για να απελευθερωθούμε –ωθώντας τη στα άκρα– από μια διαλεκτική της ταξικής πάλης η οποία, αν και αναζωογονημένη από νέες

εμπειρίες, αντιστεκόταν στο νέο. Εντάξει, σήμερα όλα αυτά έχουν τελειώσει. Έχει παρέλθει η ανάγκη της αντιπαράθεσης με μεθοδολογίες οι οποίες, όταν δεν σ' έκαναν ν' ασφυκτιάς, σ' εμπόδιζαν πάντως να εργάζεσαι για την οικοδόμηση ενός νέου παραδείγματος του υπάρχοντος. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι ο Ντ' Αλέμα δεν είναι ο Τολιάτι, ούτε ο Μπερτινότε είναι υπόδειγμα της χαρούμενης κομμουνιστικής αριστεράς (της Λούξεμπουργκ και του Ντουρούτι): κανείς απ' αυτούς τους μεταμοντέρνους, ούτε η σκέψη τους ούτε η παράδοσή τους, δεν μας υποχρεώνει σε αντιπαράβολή. Με γεια τους, με χαρά τους! Χαιρετίσματα στην αριστερά! Και ξαναρχίζουμε. Ζούμε στην καρδιά νέων παραγωγικών αστερισμών, που εμπνέονται από τις αρθρώσεις της μαζικής διανοητικότητας, που δονούνται παράκαιρα από την εισβολή μιας νέας «δημοσιότητας». *Η μετάβαση έγινε*. Ο ίδιος ο *τόπος* ανοίχτηκε στο *τέλος*. Για να παράγει και να εκφράζει επιθυμίες κι αισθήματα ελευθερίας, το ύλο προλεταριάτο δεν έχει ανάγκη ούτε από υπερβατικές συμμετρίες ούτε από μηχανισμούς που να του αντιτίθενται: έχει επανακτήσει το εργαλείο κι έκανε μηχανή του τη γλώσσα. Το νόημα της συστατικής χρονικότητας, αποσυνδεδεμένο από την αντιπαράθεση με τον αντίπαλο, αυτονομείται και εμφανίζεται μάλλον ως *medium* ανάμεσα σε *τόπο* και *τέλος*, ανάμεσα στο νέο παράδειγμα και τη νέα πράξη.

Εδώ μας οδηγεί η αυτοκριτική θεώρηση αυτών των «Προλεγόμενων». Κατά πάσα πιθανότητα, λόγω κάποιας περίεργης ετερογονίας των σκοπών που το γούστο του χρόνου μάς μαθαίνει οπωσδήποτε να εκτιμούμε, αυτά έγιναν *προλεγόμενα άλλου*. Τίνος άλλου; Μαντέψτε... Καθ' όσον με αφορά το ζήτημα, δεν μπορώ να πω παρά μονάχα αυτό: κατά πάσα πιθανότητα, το δυνητικό είναι τώρα ισχυρότερο από το αληθινό, και το εννοιολογικά δυνατό πιο πραγματικό από το πραγματικό. Ο εγκέφαλος έχει ξεπεράσει τον κόσμο, και φτιάχνει με ανταγωνιστικό τρόπο έναν άλλον. Έναν κόσμο, έναν χρόνο...

Μάιος 1997

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το κείμενο αυτό γεννήθηκε τυχαία. Ήμουν εξορία για πολιτικούς λόγους. Ύστερα από μια δεκαετία και πλέον ειρηνικού βίου, είχα αποφασίσει να επιστρέψω στην Ιταλία και στη φυλακή, αποδεχόμενος νομοταγώς μια πρόκληση: εγώ θα παραδινόμουν και οι θεσμοί της Δημοκρατίας θα έδιναν αμνηστία σε όλους τους «συντρόφους» της δεκαετίας του '70. (Περισσότερο να θυμίσω ότι, αν και παραδόθηκε έχοντας απόλυτη εμπιστοσύνη στη δικαιοσύνη, δεν έγινε τίποτα: οι δημοκρατικοί θεσμοί και το υπερβατολογικό τους θεμέλιο βρίσκονται προφανώς πέρα από κάθε κριτήριο νομιμοφροσύνης.) Ετοιμαζόμουν λοιπόν γι' αυτή την περίεργη εμπειρία της επιστροφής, όταν ένας Γαλλοαμερικανός φίλος μού πρότεινε να γράψω για το τεύχος που θα αφιέρωνε το νεοϋορκέζικο περιοδικό του στον υλισμό. Μου ζήτησε –έτσι βίωνα το ζήτημα εκείνη τη στιγμή (πώς να το ονομάσω; πολιτικό πάθος, αυτοχειρία ή παραλήρημα;)- να προβάλλω τα επιχειρήματα του υλισμού ως του μεγάλου, μη αναγώγιμου «άλλου» της εξουσίας: με άλλα λόγια, ως εμμενούς ορίζοντα της ιστορίας του κόσμου (ο Λουκρήτιος ήταν το βιβλίο μου εκείνη την εποχή), αλλά επίσης, και προπάντων, ως πηγής αντίστασης και ηθικής συγκρότησης. Ενδιαφέρον ζήτημα, δίχως αμφιβολία, και τόσο επίκαιρο σε ό,τι με αφορούσε...

Με τον φίλο μου την εποχή εκείνη είχα ανοίξει μια ζωνρή συζήτηση γύρω από τον υλισμό. Εγώ ξέρω τον Σπινόζα, εκείνος ξέρει καλά τον Διαφωτισμό και τον Ντιντερό. Συμφωνούσαμε στη διαπίστωση ότι δεν μπορεί να υπάρξει ιστορία του υλισμού, ούτε συνέχεια των κατηγοριών, όσο ο ορισμός της αλήθειας εξαρτάται από την αποτελεσματική άσκηση μιας εξουσίας που εδράζεται στην υπερβατικότητα: συμφωνώντας, επομένως, ότι ο υλισμός καταστέλλ-

λεται πάντοτε γιατί –αρνούμενος να αναγνωρίσει την υπερβατολογική πηγή της εξουσίας– είναι αμέσως ανατρεπτικός· είναι λοιπόν αρκετά δύσκολο να τον υποστηρίξεις κάτω από αυτές τις συνθήκες (αν η φιλοσοφία γειτονεύει με τη θηλιά του δήμιου, «λάθε βιώσας») – συμφωνούσαμε πάντως ότι, στο κατώφλι του 21ου αιώνα, οι μηχανισμοί της υπερβατολογίας φαίνονταν να έχουν εξαντληθεί: ο Βασιλιάς είναι γυμνός, και η Φρουρά του στα πρόθυρα νευρικής κρίσης. Μπορούσαμε συνεπώς να επαναλαμβάνουμε μια σθεναρή παλιά προτροπή: Πολίτες, άλλη μία προσπάθεια για να γίνετε υλιστές! Και να χαιρόμαστε μια θεία δύναμη: «...hominum donunque voluptas, alma Venus...» (Λουκρήτιος, *De rerum natura*, Βιβλίο I: «...ηδονή ανθρώπων και θεών, ζωοδότρα Αφροδίτη...»).

Αλλά πώς θα προχωρούσαμε; Πώς να επινοήσουμε μια ιστορία του υλισμού που θα υπερέβαινε τις καρικατούρες που του είχαν σκαρώσει ο Λάνγκε ή ο Μπουχάριν, καταστρέφοντας τη ρήξη που, όπως και ο νεοκαντιανισμός και ο διαλεκτικός υλισμός είχαν επιφέρει στον επαναστατικό υλισμό; Πώς να ανασυνθέσουμε, μέσα από τη βία μεμονωμένων γεγονότων, το θεωρητικό γίνεσθαι του υλισμού; Αν μόνο ο ιδεαλισμός και η υπερβατολογία έχουν ιστορία (επειδή είναι η εξουσία που κατασκευάζει την ιστορία κατ' εικόνα και ομοίωσή της), πώς να καταστρέψει κανείς αυτή την απαίσια συνέχεια και να διαταράξει αυτή την κανονικότητα; Σαν να λέμε: είναι δυνατόν να στήσουμε σαν μια «πολεμική μηχανή» τα μοναδικά προϊόντα της υλιστικής ευφυΐας του σύμπαντος και της αρετής, και να προτάξουμε την ισχύ της ενάντια στην εξουσία;

Αυτά λοιπόν συζητούσαμε τότε, ενώ ετοιμαζόμουν να γυρίσω στη φυλακή – κι ενώ έκανα στο μεταξύ γόνιμες φιλολογικές εξορμήσεις στα μαγεμένα νησιά του υλισμού, με κάμποση ειρωνεία (η οποία, δεδομένης της κατάστασης, διόλου δεν με ενοχλούσε, αν αληθεύει, όπως λέει ο μέγιστος των υλιστών, ότι «hilaritas excessum habere nequit, sed semper bona est» [Σπινόζα, *Ηθική*, Μέρος IV: «το κέφι δεν μπορεί να είναι υπερβολικό, είναι πάντοτε καλό»]).

Μπαίνω λοιπόν φυλακή και –καθώς σε κείνα τα μέρη η αναδια-

παιδαγωγή στην αρετή περνά μέσα από την σκηνή— αναρωτιέμαι: υπάρχει πιο σκηνικό πράγμα από το να ασχοληθεί κανείς ακόμη λίγο με τον υλισμό; Το παλιό αίτημα για ένα άρθρο με θέμα «ο υλισμός ενάντια στην εξουσία» με δελεάζει, και απαντώ θετικά στον φίλο μου. Είμαι όμως πολύ θλιμμένος εκείνη τη στιγμή (ιδίως όταν η εμπιστοσύνη που ζητήθηκε από τους δημοκρατικούς θεσμούς, σε ανταπόδοση της δικής μου, δεν ήρθε), και ίσως στην αρχή να μην αντιλαμβάνομαι τις περίπλοκες παραλλαγές του προβλήματος. Δουλεύοντας πάνω στο πρόβλημα του «υλισμού ενάντια στην εξουσία», καταπιάνομαι με θέματα που γνωρίζω καλύτερα, γιατί η συνήθειά μου να διαβάσω Σπινόζα (τον οποίο είχα πάρει μαζί μου στη νέα μου πειθαρχική εμπειρία) τα έφερε ξανά μπροστά μου. Βλέπω δηλαδή ως το σπουδαιότερο που χρίζει κατανόησης, την υλιστική οντολογία της εξουσίας: το ζήτημα τότε ήταν να εξηγηθεί με ποιον τρόπο σήμερα το νέο σύνολο δυνατοτήτων που εγκαθιδρύονται στο μεταμοντέρνο κοινό (δηλαδή στη συνεργασία και την παραγωγικότητα που βιώνουν τα μεταμοντέρνα άτομα ως αυξημένη δύναμη της εκφραστικής τους ικανότητας) ανοίγεται συγχρόνως στον ανταγωνισμό κατά της εκμετάλλευσης (εξαιτίας της αυξανόμενης φτώχειας του μεταμοντέρνου ανθρώπου) και στη συγκρότηση νέων συνεργατικών αστερισμών (ξεκινώντας από τη μεταμοντέρνα μορφή του έρωτα, δηλαδή τη νέα μορφή σχέσης με τον «άλλο» στο δίκτυο της παραγωγής, της κοινωνικής αναπαραγωγής και της συμμετοχής στη «γενική διάνοια»). Έγραψα λοιπόν γι' αρχή τα τρία Μαθήματα που ακολουθούν, με τον τίτλο *Alma Venus*.

Όμως ο φίλος μου σκέφτεται άλλα, και επίμονα με ρωτάει μήπως ο υλισμός στερείται πρωτίστως μια κατάλληλη ορολογία: πράγματι, η καταστολή σε κάνει αφασικό. Μήπως δηλαδή ο υλιστικός λόγος οφείλει να οργανώνει μια δική του λογική στο ίδιο πεδίο στο οποίο αναπτύσσεται η οντολογία του; Θα μπορούσε άραγε ο υλισμός να καταστεί δεόντως λογικός και η λογική δεόντως υλιστική; Και τότε, έχοντας κατά νου αυτό το πρόγραμμα, τι θα σημαίνει «έννοια», με δεδομένο το φορτίο των ιδεαλιστικών και μεταφυσικών αναμνησε-

ων που τη χαρακτηρίζει; Σημάδι του κοινού θα είναι μάλλον, στον υλισμό, ένα «όνομα» ή καλύτερα ένας ονομαστικός μηχανισμός εκμάθησης του πραγματικού και μηχανή των γενικότερων μορφών του – για παράδειγμα, το «κοινό όνομα». Αλλά πρέπει να το συγκροτήσουμε αυτό το όνομα! Αν ο υλισμός δεν δέχεται παρά μόνο μια νομιναλιστική λογική κατασκευή, «κοινό όνομα» θα είναι το αποτέλεσμα που η συνεχής προσπάθεια της εμπειρίας μας, ως συνδυετικός ιστός απολύτως μεμονωμένων γεγονότων και πράξεων βούλησης και γνώσης, προτείνει ως γλώσσα. Η υλιστική εμπειρία είναι μια λεπίδα που συνεχώς κόβει το είναι και το διατάσσει σε ανοιχτές δομές επινόησης και επικοινωνίας – τη γλώσσα, όλως ιδιαίτερος. Έτσι πεθαίνει κάθε εννοιολογική μορφή που προϋποθέτει το όλο στα μέρη και την αλήθεια στην εμπειρία, όπως και κάθε ελαστική παγίωση του είναι, και κάθε συνακόλουθη υπερβατολογική αναπαραγωγή-μυστικοποίηση του πραγματικού, που αποκαλύπτεται ως λογική διαστροφή – ως συνεχής και ανυπόφορη ταυτολογία. Ο Ντελέζ, στην ταυτοχρονία που εισάγει στο μεταμοντέρνο, καταδίκασε με ενθουσιασμό και ρώμη το βλέλυγμα της επανάληψης στην υπερβατολογική λογική: γι' αυτό ο Φουκώ έλεγε ότι «ο επόμενος αιώνας θα είναι ντελεζιανός». Αλλά αυτή η καταγγελία δεν αρκεί. Αν πράγματι η διαπλοκή λογικής και υπερβατολογίας αποδεικνύεται επίσης μια μηχανοραφία που αποσκοπεί να κυριαρχήσει στο κοινωνικό, να οικοδομήσει το δικονομικό, να παγώσει μια θεωρία για τη νομιμοποίηση της εξουσίας σε μια αποτελεσματική εκτελεστική πρακτική, τότε όλα αυτά πρέπει να συμπτυκνωθούν στην άρνηση. Και πάλι ο Φουκώ είναι αυτός που θέτει τα θεμέλια αυτής της κριτικής εμπειρίας ή, καλύτερα, του ξεμασκαρέματος εκείνου του πατρογονικού πλατωνισμού (στον πολιτισμό μας) που αγνοεί το δίκαιο στο πραγματικό, την ισχύ στο γεγονός, και που αντιθέτως επαναφέρει πάντα, και τα πάντα, σε έναν «νόμο» πρότερο των πάντων. Έτσι, πρόταξα στο *Alma Venus* τρία Μαθήματα περί της γνώσης ή –καλύτερα– περί της οντολογίας του κοινού ονόματος εντός της «αμετρίας» του υλιστικού πεδίου.

Εδώ, η γνώση (μια επιστήμη και μια λογική που βρίσκονται εντός του υλιστικού πεδίου) είναι *καιρός*: η ίδια η διαδικασία της γνώσης, της κατονομασίας ή, για την ακρίβεια, η γνώση ως ενικότητα, διαπλοκή λογικής καινοτομίας και οντολογικής δημιουργίας – *καιρός* είναι η κλασική εικόνα της εξαπόλυσης του βέλους. Εδώ στη μετανεωτερικότητα, *καιρός* είναι η οντολογική ευκαιρία, απολύτως ενική στο είδος της, κατονομασίας του είναι μπροστά στο κενό, προβλέποντας και οικοδομώντας το στο χείλος του χρόνου... προσαρμόζοντας έτσι το όνομα στο συμβάν και οικοδομώντας τη νομιμοποίηση όχι υπεράνω ή πέραν, αλλά εντός του κοινού. Η υλιστική θεωρία της γνώσης είναι, όπως συμβαίνει στην επιστημονική εμπειρία, ένα μη αναγώγιμο, επισφαλές και απόλυτο οικοδόμημα του είναι. Μια ριζική επιστημολογική μετατόπιση, καθώς το κοινό όνομα, για να εγγυάται τις συνθήκες του συμβάντος, εγκαθιδρύεται στον ορίζοντα μιας θεμελιώδους φαινομενολογίας του χρόνου, που σημαίνεται από το βέλος του χρόνου, στην πύλη που χωρίζει το άνοιγμα του «επερχόμενου-είναι» από τη δίχως νόημα επανάληψη στο κενό του «μέλλοντος». Μια νέα λογική, επομένως, οικοδομημένη πάνω στην / από τη βούληση του κοινού: τον κίνδυνό του και τη δύναμή του, που εκτίθεται στη χρονικότητα. Εν ολίγοις, το θέμα ήταν να ενταχθεί δυναμικά η οντολογική άποψη στη μεταμοντέρνα φιλοσοφία ή, καλύτερα, στο μεταμοντέρνο *Erlebnis*. Για τον λόγο αυτό, οι σκέψεις περί *καιρού*, αυτής της εξόχως μοναδικής δύναμης παραγωγής χρονικότητας, αντίθετης των θλιβερότατων και γυμνών χαϊντεγκεριανών μορφών ανικανότητας, ερχόμενες σε ρήξη με κάθε μεταμοντέρνα ταυτολογία, ανανεώνουν (αντιθέτως) τη σπινοζική *cupiditas* («επιθυμία») – ο *καιρός*, λοιπόν, που ανακαλύπτεται ξανά ως χνάρι και χρόνος της οντολογικής συγκρότησης: οι σκέψεις περί *καιρού* έπρεπε να γίνουν λοιπόν πραγματικές προβλέψεις, αναγκαίες προϋποθέσεις της επιχειρηματολογίας περί *Alma Venus*.

Περιττό να προσθέσουμε σε αυτό το σημείο ότι μεγάλο μέρος των σκέψεων που ανέπτυξα στο *Alma Venus* και στο *Καιρός* συνδέονται απευθείας με το θεωρητικό σχέδιο και την πρακτική εμπειρία

του να ζεις «με τον Μαρξ» και «πέραν του Μαρξ» (δηλαδή στο πεδίο του ιστορικού υλισμού), που καθοδηγούσαν ανέκαθεν, για καλό ή για κακό, τον φιλοσοφικό και πολιτικό μου λόγο. Ιδίως οι εδώ σκέψεις για τη χρονικότητα και την οντολογική της σημασία σχετίζονται με τη μελέτη που δημοσίευσα το 1981 για τη «συγκρότηση του χρόνου»· οι δε σκέψεις για το κοινό (και τις αντινομίες της συγκρότησής του), με κάποια άρθρα που δημοσιεύτηκαν το 1987 στο *Fabbriche del soggetto* (ένα έργο άγνωστο στους περισσότερους γιατί κυκλοφόρησε στα πιο σκληρά χρόνια των διωγμών κατά των «πραγματικών κομμουνιστών», και σχεδόν παράνομα, χάρη σε συντρόφους από το Λιβόρνο στους οποίους οφείλω αδελφική ευγνωμοσύνη). Βρίσκουμε σε κείνα τα γραπτά μια πλήρη συνειδητοποίηση της αδυναμίας να διατηρήσει, πόσο μάλλον να υπερασπιστεί κανείς τη θεωρία της εκμετάλλευσης και της επανάστασης που επέβαλε η μαρξιστική ορθοδοξία με το μοντέλο «αξία-μέτρο-χρόνος». Αυτή η κριτική της θεωρίας της αξίας δεν ήταν ντροπιαστική, ούτε αναγνώριση ήττας: ήταν συνειδηση της χρονικότητας που είχε αναποδογυριστεί από τους αγώνες, από την πρόοδο της προλεταριακής συνείδησης και τη στρατιωτική νίκη της καπιταλιστικής εξουσίας. Πώς ήταν δυνατόν το επαναστατικό πάθος να συνοδεύσει αυτό το ορθολογιστικό μαρξιστικό πνεύμα; Πώς ήταν δυνατόν, ξεκινώντας από την ανανέωση της κριτικής και από τη χρονική τραγωδία της, να ξαναρχίσει η επιθυμία για επανάσταση;

Όταν είδα τα έξι μαθήματα του *Καιρού* και της *Alma Venus* να έχουν μπει εντέλει σε τάξη, μου φάνηκε ότι ήταν επιτέλους εφικτό να καταπιαστώ με εκείνο το πολιτικό (και γεμάτο πάθος) ζήτημα του οποίου η σπουδαιότητα, από μεταφυσική άποψη, είχε προκαλέσει και εξακολουθούσε να προκαλεί κρίση σε κάθε κοινή σκέψη ανοιχτή στο επερχόμενο. Το ζήτημα ήταν απλό και η επίλυσή του δυσκολότατη: πώς παίρνεται μια απόφαση από το πλήθος; Το πολιτικό αυτό ερώτημα δεν είναι, στον υλισμό, απλώς το υποκειμενικό ισοδύναμο ενός υλικού και αντικειμενικού μηχανισμού που οδηγεί στη συγκρότηση του «κοινού ονόματος». Δεν είναι καθόλου αυτό: θα

ήταν πολύ εύκολο να έχεις αυτή τη σχέση μπροστά σου, σαν φύλακα-άγγελο, σαν «κωνάριο»... Όχι, όταν η *Alma Venus* παρεμβαίνει στον *Καιρό*, η κοινή βούληση είναι κάτι περισσότερο από την κοινή λογική. Η κοινή απόφαση είναι κάτι περισσότερο από το κοινό όνομα, το κοινό γεγονός κάτι περισσότερο από κάθε υπερβατολογική κατηγορία. Αν δεν ίσχυε αυτό, θα γινόμασταν υπερασπιστές της νιοστής ιδεαλιστικής απάτης και της παραχάραξης του κοινού στο χαρτονόμισμα της «κυριαρχίας», της υπερβατολογικής της επικύρωσης, της «γενικής βούλησης», μεταξύ Χομπς, Ρουσσώ και Χέγκελ: αυτοί θα εμφανίζονταν ξανά εδώ σαν αξεπέραστα όρια, φετίχ της αστικής αντίληψης της εξουσίας! Όχι, εδώ δεν διακυβεύεται το Ένα του πολλαπλού ή οποιαδήποτε άλλη (στραουσιανή) ανασκαφή του αρχαίου· ούτε, όπως ειπώθηκε, οποιαδήποτε επανεφεύρεση της μοντέρνας ιδεολογίας και της θαυματουργής μεταμφίεσης της «αντιπροσώπησης»: είναι στ' αλήθεια απεχθές αυτό το παιχνίδι (και η πλειονότητα του κόσμου, και ασφαλώς οι αναγνώστες μου, το αντιλαμβάνονται ως τέτοιο). Εδώ, αντιθέτως, η συζήτηση αφορά τη διαπλαστικότητα, τη συστατικότητα του κοινού. Μια συστατικότητα αναπόφευκτα άδηλη και άγρια, στις σημερινές συνθήκες της κυριαρχίας, ασυγκράτητα ανοιχτή στο βέλος του χρόνου, πάντοτε ανανεωμένη στο χείλος του είναι. Εδώ (αυτή είναι η υπόθεσή μου στην τρίτη ομάδα Μαθημάτων: *Πλήθος*), η οντολογική πορεία ανασυνδέεται με την πολιτική: γιατί αυτό το πλήθος που αποφασίζει μοιάζει πολύ με εκείνο που, «στο μοντέρνο», επιχείρησε την περιπέτεια του κομμουνισμού και που για την ώρα, «στο μεταμοντέρνο», εκφράζεται ως «έξοδος», νέα «φασματική» μορφή κάθε επερχόμενου κομμουνισμού.

Μεταξύ μοντέρνου και μεταμοντέρνου, πολλά, πάρα πολλά έχουν αλλάξει. Κατά πρώτο, άλλαξαν οι σχέσεις παραγωγής, γιατί η εργατική δύναμη μεταμορφώθηκε. Κατά δεύτερο, θριαμβεύοντας επί των σοσιαλιστικών αντιπάλων και ανταγωνιστών, το καπιταλιστικό καθεστώς έγινε ολοκληρωτικό και, ασφαλώς, αγριότερο. Για έναν και μόνο λόγο: δεν υποχρεώνει πια μόνο τα εργοστάσιά του να

παράγουν, αλλά αναγκάζει ολόκληρη την κοινωνία να εργάζεται για τον πλουτισμό του· δεν εκμεταλλεύεται πια μόνο τους εργάτες, αλλά όλους τους πολίτες· δεν πληρώνει, αλλά βάζει να το πληρώνουν για να κυβερνά και να βάζει σε τάξη ολόκληρη την κοινωνία. Ο καπιταλισμός έχει επενδύσει τη ζωή· η παραγωγή του είναι βιοπολιτική· η εξουσία στην παραγωγή είναι «εποικοδόμημα» αυτού που επεκτάθηκε και αναπαράγεται σε όλη την κοινωνία. Το «πειθαρχικό σύστημα» κοινωνικής οργάνωσης αντικαταστάθηκε από ένα «σύστημα ελέγχου» (για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία του Φουκώ): δεν μπορούσε να γίνει διαφορετικά, εφόσον ο παραγωγός (ο εργαζόμενος ή ο προλετάριος, η διανοητική ή η υλική εργατική δύναμη) επανιδιοποιήθηκε το εργαλείο της παραγωγής, που ολοένα περισσότερο ονομάζεται εγκέφαλος. Το είπαμε νωρίτερα: η εργατική δύναμη μεταμορφώθηκε... Και τότε πώς μπορεί να διαμορφωθεί μια επαναστατική υποκειμενικότητα μέσα στο πλήθος των παραγωγών; Πώς μπορεί αυτό το πλήθος να αποφασίσει να αντισταθεί και να εξεγερθεί; Πώς μπορεί να αναπτύξει μια στρατηγική επανιδιοποίησης; Πώς μπορεί το πλήθος να διεξαγάγει έναν αγώνα για την αυτοδιεύθυνση του εαυτού του; Στο βιοπολιτικό μεταμοντέρνο, σε αυτή τη φάση μετασχηματισμού και παραγωγικού εμπλουτισμού της εργατικής δύναμης, αλλά –από την άλλη πλευρά– και καπιταλιστικής εκμετάλλευσης ολόκληρης της κοινωνίας, εμείς προτάσσουμε λοιπόν αυτά τα ερωτήματα. Όσο για την απάντηση, δεν την έχω, βέβαια. Αλλά, επιχειρηματολογώντας στο *Πλήθος*, μετά το *Καιρός* και το *Alma Venus*, ίσως να έβαλα ένα λιθαράκι για να ξαναχτιστεί η ελπίδα (ή η «δυστοπία», όπως λέγεται καλύτερα στο *Alma Venus*).

Όταν βγήκα από τη φυλακή («βγήκα»: τρόπος του λέγειν, γιατί αυτή η ιστορία δεν έχει τελειωμό και εκατοντάδες σύντροφοι της δεκαετίας του '70 βρίσκονται ακόμη μεταξύ φυλακής και εξορίας), όταν άρχισα να συναναστρέφομαι ξανά (μόνο κατά τη διάρκεια της ημέρας) τους φίλους μου και την κοινωνία (γιατί τη νύχτα συναναστρέφομαι μόνο τους συντρόφους), έχοντας συνείδηση των ορίων αυτού

του γραπτού που είχε βγει μέσα από τη φυλακή, δεν ήθελα να το δημοσιεύσω. Αυτά τα *Μαθήματα στον εαυτό μου* μου φαινόταν σημαδεμένα από το ανολοκλήρωτο και τη θλίψη ενός χρόνου εγκλεισμού. Είχα βάλει λοιπόν το χειρόγραφο στη βιβλιοθήκη... Αλλά, αναπάντεχα, συνέβη κάτι που με έκανε να αλλάξω γνώμη: ένας πόλεμος. Ένας πόλεμος σαν τους άλλους, από τη μία, με τρομερή έλλειψη πρωτοτυπίας, με τους νεκρούς του από έξυπνες βόμβες, τις άγριες σφαγές του βαλκανικού μίσους μεταξύ των φτωχών, τις προγραμματισμένες καταστροφές και τα λάφυρα της ανοικοδόμησης. Συν άλλα παρεπόμενα... Από την άλλη, όμως, ένας πόλεμος διαφορετικός από όλους τους άλλους: ένας περίεργος πόλεμος, δηλαδή – λέγανε – ένας δίκαιος πόλεμος, μια ηθική πράξη, μια αγία βία... Δεν καταλάβαινα. Θα μπορούσαμε να τον είχαμε αποκαλέσει (και έτσι αποκλήθηκε από πολλούς δυτικούς Ταλιμπάν) υπερβατολογία εν δράσει, πόλεμο του δικαίου. Θριαμβολογικά οξύμωρα. Να μένει σύζυλος. Αναρωτιόμουν πώς μπορεί να είχαν συμβεί όλα αυτά. Απέναντι στο υπερβατολογικό νταηλίκι των δυτικών Ταλιμπάν, ο στρατευμένος υλιστής δεν μπορούσε να καταλάβει: ακόμη χειρότερα, δεν κατόρθωνε να εξηγήσει την «προ»νεωτερική παλινδρόμηση της πολιτικής συζήτησης και τη γλωσσική βαρβαρότητα (τα ανθρώπινα δικαιώματα, η δικαιοσύνη των δικαστηρίων εναντίον των εχθρών, η ομορφιά της εισβολής από εδάφους και της μάχης «σώμα με σώμα» κ.ο.ξ.) των εκλεπτυσμένων δυτικών Αφγανών (ιδίως των Ευρωπαίων) που έκαναν κατήχηση στους μαχητές του δίκαιου πολέμου. Ανέτρεχα νοσταλγικά στον Τριακονταετή Πόλεμο, εκείνη την τόσο ευρωπαϊκή τραγωδία, την τόσο πλούσια σε συνέπειες, που υπήρξε τόσο σημαντική στον καθορισμό του λεξιλογίου της μοντέρνας υπερβατολογίας: πόσο πιο οξυδερκείς είχαν φανεί οι ιδεολόγοι του 17ου αιώνα! Αρκετά, είχα στ' αλήθεια χρέος να δημοσιεύσω αυτό το μικρό γραπτό. Για να προσφέρω μια μικρή συμβολή στο ξεσκεπάσμα της ωμότητας και της ηλιθιότητας της εποχής στην οποία ζούμε; Ίσως ναι. Τέλος πάντων, έτσι πήρα την απόφαση να τυπώσω αυτό το σύντομο υλιστικό κείμενο, του οποίου η αγωνιστική υπόθεση είναι

«αρκετά με την υπερβατολογία» και του οποίου το ηθικό δίδαγμα, τελικά, συνίσταται στην απάντηση αυτού του ερωτήματος: θα μπόρουν οι φτωχοί να αποφασίσουν για την τύχη της ανθρωπότητας; Να αποφασίσουν δηλαδή για μια κοινή οργάνωση που δεν θα μας οδηγεί ούτε στον πόλεμο ούτε στην ειρήνη των σκλάβων και των νεκρών, αλλά στην κοινή ζωή ελεύθερων ανθρώπων που παράγουν πλούτο και δεν βαριούνται να ζουν και να βιώνουν την αιωνιότητα; Μια νίκη δηλαδή της ζωντανής εργασίας ενάντια σε κάθε μορφή νεκρής εργασίας; Στον υλισμό, να διδάσκεις το είναι σημαίνει να το ανακαινίζεις.

Για να αντλήσει αυτά τα συμπεράσματα από αυτό το μικρό βιβλίο Μαθημάτων που δημοσιεύω εδώ, ο αναγνώστης θα πρέπει σίγουρα να καταβάλει μεγάλη προσπάθεια. Ίσως κάποιος να φτάσει μέχρι το τέλος και μέχρι αυτά τα συμπεράσματα, και να ικανοποιηθεί. Αν συμβεί κάτι τέτοιο, το κείμενο αυτό δεν θα έχει αρχίσει τυχαία.

TONI NEGRI

Ρώμη, 6 Σεπτεμβρίου 1999